

УДК 316.363.5-047.44

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.11>

Ольга МАТРОС

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Черкаська область, вул. Садова, 2, Україна, 20300

ORCID: 0000-0001-6541-1941

Бібліографічний опис статті: Матрос, О. (2022). Сучасні тенденції в соціальному аналізі розлучення. *Ввічливість. Humanitas*, 1, 74–79, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.11>

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ В СОЦІАЛЬНОМУ АНАЛІЗІ РОЗЛУЧЕННЯ

Однією з умов гармонійного людського буття є сім'я, як особлива суспільність людей, заснована на природних і соціокультурних правах і цінностях; ця суспільність постійно порушується, але завжди знаходить в собі сили для задоволення своїх потреб. Найбільш помітним явищем, що характеризує порушення єдності сім'ї є розлучення. Воно сприяє усвідомленню людиною як недосконалості сім'ї, так і її соціальної значущості, одночасно це сильний стрес і цінні знання, пов'язані з природою індивіда. У статті з'ясовано, що соціальна робота з неповнолітніми матерями має відповідати ідеям поетапної роботи з цією категорією громадян. Необхідна злагоджена робота державних установ соціального захисту, сфери освіти та охорони здоров'я. Визначено, що для раннього виявлення гострих соціальних проблем у сім'ї неповнолітньої матері та для роботи з профілактики девіантного материнства, важлива міжвідомча взаємодія щодо їх виявлення, реєстрації неповнолітніх матерів.

Мета дослідження полягає у висвітленні та аналізі основних аспектів соціалізації дітей у сім'ях розлучених батьків та вивчені особливостей вдосконалення соціальної роботи з даною категорією дітей; визначені сучасних тенденцій в соціальному аналізі розлучення як суспільного явища. Методологія. Завдяки використанню методів аналізу, синтезу та узагальнення нормативно-правових актів та документів, встановлено, що аналіз розлучення в сучасному соціальному середовищі класифікується в залежності від категоричності заборони в законодавстві та за ступенем офіційності при вирішенні питання про розірвання шлюбу. Результати і практичне значення. З'ясовано, що сформується державно-суспільна система допомоги, сприяючи розвитку розлучених сімей з дітьми, реалізації їх потенціалу; зміст і форми роботи будуть на ранньому етапі попереджати негативні явища в розвитку сім'ї як малої групи і соціального інституту, в моральному, духовному і фізичному становленні особистості дитини; сучасна практика та професійна освіта за напрямом соціальна робота в Україні сприятимуть депроблематизації та деконструюванню неповнолітнього материнства. Наступним етапом наукового аналізу має бути вивчення складу сімей неповнолітніх матерів.

Ключові слова: розлучення, соціальна робота, «діти розлучення», девіація, сім'я.

Olha MATROS

PhD in Pedagogy, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2 Sadova Avenue, Uman, Cherkasy region, Ukraine, 20300

ORCID: 0000-0001-6541-1941

To cite this article: Matros, O. (2022). Suchasni tendentsii v sotsialnomu analizi rozluchennia [Current trends in the social analysis of divorce]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 1, 74–79, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.11>

CURRENT TRENDS IN THE SOCIAL ANALYSIS OF DIVORCE

One of the conditions for a harmonious human existence is the family, as a special society of people based on natural and socio-cultural rights and values; this society is constantly disturbed, but always finds the strength to meet their needs. Divorce is one of the most common causes of family breakdown. It contributes to a person's awareness of both the imperfections of the family and its social significance, and at the same time it is a great stress and valuable knowledge related to the nature of the individual. The article clarifies that social work with underage mothers should correspond to the ideas of gradual work with this category of citizens. Coordinated work of state institutions of social protection, education and health care is needed. It is determined that interdepartmental cooperation on their detection and registration of underage mothers is important for early detection of acute social problems in the family of a minor mother and for work on prevention of deviant motherhood.

The purpose of the study is to highlight and analyze the main aspects of socialization of children in the families of divorced parents and studied the features of improving social work with this category of children; identified current trends in the social analysis of divorce as a social phenomenon. Methodology. Using the methods of analysis, synthesis and generalization of regulations and documents, it is established that the analysis of divorce in the modern social environment is classified depending on the categorical prohibition in law and the degree of formality in deciding on divorce. Results and practical significance. It was found out that the state-public system of assistance will be formed, promoting the development of divorced families with children, the realization of their potential; the content and forms of work will at an early stage prevent negative phenomena in the development of the family as a small group and social institution, in the moral, spiritual and physical development of the child's personality; modern practice and professional education in the field of social work in Ukraine will contribute to the deproblematization and deconstruction of underage motherhood. The next stage of scientific analysis should be the study of the composition of families of minor mothers.

Key words: *divorce, social work, «divorce children», deviation, family.*

Актуальність проблеми. Серед численних громадських явищ, процесів, проблем, які перебувають у фокусі аналізу сучасної соціологічної науки, важливе місце належить розлученню.

Таким чином розлучення як соціокультурне явище в різні періоди людської історії мав різні характеристики. Сприйняття його громадською думкою на кожному етапі відрізнялося: мало місце і однозначно негативне, і лояльне ставлення. Характер реакції визначали соціокультурні, релігійні, національні установки конкретної групи, класу, спільності. Саме реакція соціального оточення головним чином детермінована масштаби явища: на одних етапах він був масовим, на інших мали місце поодинокі випадки. Ініціатором розлучення могла виступати будь-яка сторона, в тому числі і соціальне оточення сім'ї.

В кінці ХХ – на початку ХХІ століття проблема зростання розірваних шлюбів особливо гостра. При цьому важливо враховувати, що рівень розлучення в тій, або іншій державі знаходиться під сильним впливом існуючого в ньому шлюбно-сімейного законодавства, що склалося знову ж таки не без впливу релігійних догматів і етнічних особливостей. Саме його специфіка і характер внесених до нього змін ускладнюють співставлення розлученням між країнами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема пошуку ефективних технологій, форм і методів попередження і компенсації негативних наслідків зростаючих розлучень для суспільства, подружжя і особливо для дітей стає однією з центральних в соціальній роботі. Розлучення як фактор, що робить сильний вплив на дитину, на процеси виховання і соціалізації, комплекс ознак, що характеризують його стан в даний критичний період, а також фактори, здатні погіршити його самопочуття, аналізували вітчизняні дослідники А. Антонов,

Л. Мацуляк, Л. Савінов, А. Синельник, Е. Черняк та інші.

Морально-психологічний стан подружжя як детермінант соціальної адаптації (дезадаптації) дітей і можливості само- та взаємодопомоги, основними суб'єктами якої повинні бути розведені батьки, вивчали М. Аромштам, Д. Видра, Г. Заїкіна, В. Сисенко та інші. Н. Арістова, А. Демидов, А. Соколов, К. Суятинова та інші піднімають питання про ефективність соціалізації дітей в неповній сім'ї.

Роль соціальної роботи та основних її технологій серед інструментів мінімізації негативних наслідків розлучення для дітей частково розглянута в роботах І Звєєрева, З. Кияниці, Н. Комарової, Ж. Петровича, І. Пеші, О. Файчук та ін.

Метою статті є аналіз та обґрунтування сучасних тенденцій в соціальному аналізі розлучення як суспільного явища.

Виклад основного матеріалу. У сучасному розумінні розлучення (в широкому сенсі) – це спосіб припинення шлюбу за життя подружжя шляхом його юридичного розірвання. З юридичної точки зору розлучення є «результат встановлення судом на вимогу одного з подружжя того факту, що шлюб порушений в сукупності своїх відносин, не відповідає потребам і втратив сенс як для самого подружжя та їх батьків, так і для суспільства» [5]. На жаль, у науковій літературі, як і на побутовому рівні, часто не робиться відмінностей між поняттями «розлучення», «роздільне проживання» і «розпад сім'ї». Вони в більшості випадків розглядаються як взаємозамінні, хоча в реальності далеко не тотожні. Розпад сім'ї – поняття більш широке, ніж розлучення, адже розпастися сім'я може не тільки при розірванні шлюбу, але і в разі смерті одного з подружжя, при роздільному їх проживання та інших випадках, коли утворюється неповна («осколкова») сім'я, тобто «мала група з частковими, неповними

зв'язками, де немає традиційної системи відносин: мати-батько, батько – діти, мати – діти; діти – бабусі й дідусі» (Комарова, 2016).

Зростання числа розлучень може бути обумовлений макросоціальними умовами, мікросоціальних факторами, конкретними причинами і мотивами.

Такі глобальні процеси як урбанізація, міграція з села в місто, залучення жінок до суспільного виробництва і зростання їх економічної самостійності, зміна форм соціального контролю, руйнування релігійної основи шлюбу, ослаблення зв'язків між поколіннями, зниження цінності і кількості дітей в сім'ї – це макросоціальні умови розлучення (Кияниця, 2017, с. 99). До мікросоціальних чинників відносять особливості функціонування окремої сім'ї і її мікросередовище, характер її внутрішньосімейних, родинних, дружніх, сусідських зв'язків і т.д. Під мотивами і причинами розлучення розуміють суб'єктивні обставини, названі самими особами, які розлучаються або експертами (суддями і т.п.). Серед них найчастіше фігурують: відсутність спільних поглядів та інтересів, відмінність характерів, любов до іншої людини, подружня невірність, алкоголізм, грубість і побої, відсутність нормальних житлових і матеріальних умов, втручання батьків у сімейні відносини подружжя та ін. (Зверева, 2012, с. 233).

Оформити розлучення можна: а) в органах РАЦС: при взаємній згоді на розірвання шлюбу подружжя, які мають спільних неповнолітніх дітей; за заявою одного з подружжя незалежно від наявності в сім'ї спільних дітей до 18 років, якщо інший із подружжя визнаний судом безвісно відсутнім, недієздатним, засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на термін понад три роки; б) в судовому порядку: при наявності у подружжя спільних неповнолітніх дітей; при відсутності згоди одного з подружжя на розірвання шлюбу, якщо судом встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження сім'ї неможливі (Толсоухова, 2003, с. 26).

Часто як синонім поняття «шлюб» вживається термін «сім'я», а відмінності між ними зводяться до чисто формальних моментів. Неспроможність цього погляду спростована тим, що шлюб і сім'я виникли історично не одночасно. Першою в історії соціальної санкцією відносин між статями було виключення

з статевого спілкування близьких родичів. Цю санкцію можна вважати історичною межею між дошлюбних станом суспільства, коли статеве життя людей визначалася лише їх природою, і шлюбом як соціально регульованим ставленням між статями. Виникнення шлюбу ще не означало виникнення сім'ї, так як шлюб на тій стадії представляв лише випадкове, епізодичне стан чоловіка і жінки.

При переході від шлюбу до сім'ї парний зв'язок вступає в конкуренцію з зв'язком, який становить сутність сім'ї. На думку К. Суятинової, «шлюб – це суто статеві за характером відносини між чоловіком і жінкою, причому не будь-які, а лише санкціоновані в тій чи іншій формі держави, церквою або хоча б громадською думкою, негласно визнають моральну обґрунтованість шлюбного союзу» (Суятинова, 2014). Шлюб є тільки ставленням, сім'я ж ще і соціально організоване об'єднання людей. Сім'ю не можна розглядати лише як розрісся шлюбний союз, потрібно враховувати кількісні та якісні відмінності між ними. Сім'ю створюють насамперед відносини «мати – дитина», «батько – дитина», а не стосунки «чоловік – жінка». Спектр функцій шлюбу і сім'ї також різний. Функції шлюбу – задоволення любовних почуттів і продовження роду, сім'ї репродуктивна, господарсько-побутова, економічна, рекреаційна, функція соціалізації і ін.

Аналіз відмінностей понять шлюбу і сім'ї важливий для розуміння того, що юридична розірвання шлюбу не означає автоматичного розпаду сімейно-родинних зв'язків, що подружній розрив не тотожний припинення відносин між дитиною і кимось із батьків.

Говорячи безпосередньо про ступінь вивченості розлучення як складової частини зазначеного в дисертації предмета дослідження у вітчизняній науці, можна виділити три рівні аналізу.

Перший рівень включає в себе теоретичні узагальнення як загалом методологічного, так і прикладного характеру на основі перевірених наукових результатів і неодноразово підтверджених емпіричних даних. Ці виявлені закономірності, загально визнані в середовищі фахівців, по суті, опорні точки для подальших досліджень в зазначеній галузі.

У найзагальнішому вигляді поняття «соціальні інститути» визначають як «сукупність

різних форм організації і регулювання суспільних відносин, спеціальних установ, системи норм, соціальних ролей, які забезпечують реалізацію функцій, необхідних для існування і розвитку як соціальних спільнот, так і всього суспільства в цілому» (Мацуляк, 2010).

Розлучення, на думку багатьох вчених, як будь-який соціальний інститут включає в себе якусь сферу діяльності; групу осіб, які мають ті чи інші права та обов'язки, що виконують певні функції; організаційні норми і принципи відносин між її членами; кошти, необхідні для вирішення поставлених завдань; мета, тобто коло загальносімейних і загально соціальних потреб, на які спрямована його діяльність.

Однак, на нашу думку, подібна позиція не беззаперечна. Навряд чи сьогодні справедливим є твердження, що розлучення виконує головну функцію, притаманну всім соціальним інститутам, функцію регулювання соціальних процесів і явищ, з метою збереження їх стабільності і підтримки рівноправності між ними, адже він породжує багато деструктивних наслідків як для соціуму і інших соціальних інститутів у цілому, так і для розлучених подружжя і їхніх дітей, зокрема. В даний час в суспільстві продовжують панувати стереотипи про шлюбборозлучній процедурі як про обов'язково високо конфліктної, стресовій, завжди пов'язаної зі спорами про дітей, поділ майна і т. д. Більшість людей досі дотримуються думки, що колишнє подружжя повинні бути антагоністами («інакше навщо вони тоді розлучилися?»).

Серед фахівців широкого поширення набула теорія про кризу і навіть відмирання сім'ї. Її прихильники інтерпретують розірвання шлюбу як свідчення дезорганізації сімейного інституту, звертаючи увагу виключно на негативні наслідки, особливо для дітей.

Найбільш же популярна теорія, яка розглядає розлучення в якості невід'ємного атрибута сучасних шлюбно-сімейних відносин. На її виникнення, очевидно, вплинули постулати еволюційної концепції Г. Спенсера і його прихильників (Л. Морган, Дж. Макленон). Г. Спенсер пропонує наступне визначення своєї філософської системи: «Еволюція є інтеграція речовини, яка супроводжується розсіюванням руху і протягом якої речовина переходить зі стану невизначеної нескладної однорідності в стан певної зв'язної різномірності, а збере-

жене речовиною рух зазнає аналогічне перетворення» (Спенсер, 2013).

Специфіка розлучення як явища в його зовнішньої «нормальності». З одного боку, сьогодні ставлення до розлучення дуже лояльне: право на розлучення в більшості країн узаконено; реальних перешкод для розірвання шлюбу в принципі немає (або мало); процедура ведення шлюбборозлучних справ і вирішення спірних питань відпрацьовані; сам розлучення з явища в минулому забороненого, виняткового трансформувалася і став масовим; велика кількість неповних сімей з дітьми та повторні шлюби повсякденні; вступаючи в шлюб, багато майбутнє подружжя, спочатку допускають, що в разі невдач в сімейному житті розлучаться і т. д. У деяких сферах суспільства (наприклад, в політиці) людині, яка має статус розведеного, важче домогтися успіхів у кар'єрі. І, що, на наш погляд, не менш важливо, визнаючи «нормальність» і допустимість розлучення як явища, мало хто хоче, щоб він торкнулося його сім'ї.

Ці та інші моменти багато в чому спростовують думку про природність, «нормальності» і остаточному закріпленні явища в культурі. Особливий акцент хочеться зробити на тому, що, на жаль, на відміну від алкоголізму, наркоманії, проституції, як прикладів явної девіації, негативні наслідки розлучення не завжди відразу очевидні. По-перше, в повному обсязі вони проявляються лише через тривалий період часу, по-друге, їх наявність дуже часто не афішується через українські традиції «не виносити сміття з хати». Ми переконані, що розлучення є прихована девіація, що породжує проблеми дисфункцій сім'ї як малої групи і соціального інституту.

Найбільш же перспективним при вивченні розлучення, з нашої точки зору, є підхід до сім'ї як малої соціальної групи. Не можна не погодитися з Н. Красновою і М. Мацковською, які вважають, що «сучасна сім'я поступово відходить від функціонування в якості ефективно діючого інституту з жорсткими нормами, що детермінують функціями і чітко заданими зразками поведінки до групи взаємодії з принципово груповими цінностями і нормами» (Краснова, 2014, с. 23).

Для вивчення проблем оптимізації процесу соціалізації дітей при розлученні батьків важливо визначення сім'ї як малої соціальної групи. Так, деякі дослідники характеризують

її як «модель малої групи, в якій найтіснішим чином переплетені елементи внутрішньо організаційної взаємодії і неформальних відносин (причому як з позитивним знаком у вигляді тепла, ласки, інтимності, так і з негативним знаком – наприклад, у формі фізичної агресії щодо дітей або дорослих)» (Зверева, 2006, с. 38]. Автор, же даної роботи дотримується визначення Б. Мисака, який трактує сім'ю як «історично конкретну систему взаємовідносин між подружжям, між батьками і дітьми, як малу соціальну групу, члени якої пов'язані шлюбними, родинними відносинами, спільністю побуту, взаємністю, соціальна необхідність якої обумовлена потребою у фізичному відтворенні населення» (Мацуляк, 2010). З його точки зору, сім'я як група «обумовлена такими формами, способами поведінки і відносин, які породжуються взаємодією особистісно специфічних і внутрішньо групових сил», і як будь-яка інша мала група задається певними потребами функціонування суспільства, а конкретніше умовами життєдіяльності сім'ї як соціального інституту. Причина виникнення сім'ї як групи лежить в зв'язку з цим поза нею і поза індивідів, що її утворюють, в ширшій системі. Саме тут створюється деяка система приписів щодо структури групи, розподілу ролей і статусів, нарешті, мета групової діяльності.

В даний час виявлено і науково обґрунтовано такі особливості та закономірності розвитку розлучення в сім'ї як малої соціальної групи: розлучення лише фіксує розпад сім'ї, сам же цей розпад результат її розвитку; процес психологічної травматизації подружжя і їхніх дітей починається задовго до шлюбозлучного процесу; причини розлучення не тотожні його мотивами; ступінь стресу залежить від виду розлучення: ворожого або дружнього, з боротьбою за дітей або без неї, проведеного за обоюсторонньою згодою чи ні; фактичний стаж шлюбу до розлучення менший, ніж фіксує офіційна статистика; в даний час важко знайти людину, яку в тій чи іншій мірі не торкнувся б (і де гарантія, що не торкнеться) розпад сім'ї власної або батьківської або сім'ї дітей; кількість розлучень серед сільських жителів менше, ніж серед міських; розлучення основна причина утворення неповних сімей; число людей, які не беруть повторний шлюб.

Суперечки викликає і питання про принципи реорганізації сімейної структури в зв'язку

з розлученням. Має місце широкий спектр думок про трансформацію ролей і в цілому рольового взаємодії після розпаду шлюбу. Якщо, наприклад, взяти поширену тезу про те, що розлучення не загибель сім'ї, а її реорганізація з точки зору матриці специфічних потреб, передбачуваних вже самою ситуацією розлучення, в тому числі і потенціалом розвитку особистості, то ми знову приходимо до питання рольового взаємодії, рольової структури в такій реорганізованій сім'ї. Погодимося з О. Вакуленко, С. Телстоуховою, О. Яременко, які відзначають, що одна з найбільш серйозних проблем при дослідженні даної проблеми – це саме виділення сімейних ролей, так як вони можуть бути описані з різних підстав (Толстоухова, Яременко, 2003, с. 30). Вони виділяють наступні ролі подружжя: відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї, господар-гоподиця, відповідальний за догляд за дітьми, вихователь, організатор розваг, організатор сімейної субкультури, відповідальний за підтримку родинних зв'язків, «психотерапевт».

Висновки. Однак в системі знань з даного питання є прогалини. Відзначається слабка розробленість понятійного апарату, використовуваного дослідниками, що відчувається навіть у мовному аспекті. Наприклад, всю складність соціальних ролей розведених доводиться обмежувати в терміни «колишній чоловік» або «колишній шлюбний партнер». Недостатньо (і переважно в зарубіжній соціології) вивчений процес руйнування сім'ї, а також проблеми батьківської сім'ї, що утворилася в результаті розлучення, і особливості виховання в ній. Практично не вивчена специфіка розлучення в залежності від тривалості шлюбу і віку подружжя. Крім того, в наявних дослідженнях не вироблений єдиний підхід до визначення ряду основних понять, недостатньо чітко розділені умови, чинники, причини і приводи розлучення; не вивчена роль мікросоціального оточення сім'ї в цьому процесі.

Перспективи подальших досліджень. Окреслене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми, а подальшим напрямком дослідження може стати вивчення та аналіз профілактики та компенсації як основні технології оптимізації процесу соціалізації дітей в розлучених сім'ях у об'єднаних територіальних громадах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Громада як осередок соціальної роботи із дітьми та сім'ями / за заг. ред. І. Д. Звереві. Київ : Наук. світ, 2006. 69 с.
2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
3. Краснова Н.П. Соціально-педагогічна робота з сім'єю, яка є фактором дезадаптації дитини. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2014. № 2. С. 21–31.
4. Мацуляк Л.А. Неблагополучні сім'ї як чинник негативної соціалізації у суспільстві неповнолітніх. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. 2010. С. 682–690. URL: <http://problemps.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/58/2017/06/8-68.pdf>.
5. Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями/особами, які перебувають у складних життєвих обставинах: Наказ Міністерства соціальної політики України № 1005 від 13.07.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0943-18#Text>.
6. Практики надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах (науково-методичний збірник) / за ред. Комарової Н.М. Держ. ін.-т. сімейної та молодіжної політики, Київський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Київ, 2016. 112 с.
7. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. I. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрович. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.
8. Суятинова К.Я. Формування особистості дитини дошкільного віку в сім'ях розлучених батьків. *Науковий Вісник мну імені В.О.Сухомлинського*. 2014. URL: http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/31_4.pdf.
9. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді: Методичний посібник / С.В. Толстоухова, О.О. Яременко, О.В. Вакулєнко та ін. Київ : ДЦССМ, Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 88 с.
10. Спенсер Г. Социальная статика: Изложение социальных законов, обуславливающих счастье человечества : адапт. пер. с англ. / Г. Спенсер. Киев : Гама-Принт, 2013. XII, 483 с.

REFERENCES:

1. Zvierieva, I. D. (Eds.). (2006). *Hromada yak oseredok sotsialnoi roboty iz ditmy ta sim'iamy [The community as a center of social work with children and families]*. Kyiv : «Nauk. Svit» [in Ukrainian].
2. Zvierieva, I. D. (Eds.). (2012). *Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery [Encyclopedia for social professionals]*. Kyiv, Simferopol: Universum [in Ukrainian].
3. Krasnova, N. (2014). *Sotsialno-pedahohichna robota z sim'ieiu, yaka ye faktorom dezadaptatsii dytyny [Socio-pedagogical work with the family, which is a factor in the maladaptation of the child]*. *Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka – Social pedagogy: theory and practice*, 2, 21–31 [in Ukrainian].
4. Matsuliak, L. (2010). *Neblahopoluchni sim'i yak chynnyk nehatyvnoi sotsializatsii u suspilstvi nepovnoolitnikh [Poor families as a factor in negative socialization in the society of minors]*. *Zbirnyk naukovykh prats KPNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii im. H.S. Kostyuka APN Ukrainy – Collection of scientific works of KPNU named after Ivan Ohienko, Institute of Psychology. G.S. Kostyuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 682–690. Retrieved from <http://problemps.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/58/2017/06/8-68.pdf>. [in Ukrainian].
5. *Nakaz Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy Pro zatverdzhennia form obliku sotsialnoi roboty z sim'iamy/osobamy, yaki перебувають у складних життєвих обставинах [Order of the Ministry of Social Policy of Ukraine On approval of forms of accounting for social work with families / persons in difficult life circumstances]*. 1005 vid 13.07.2018 r. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0943-18#Text>. [in Ukrainian].
6. Komarova, N.M. (2016). (Eds.). *Praktyky nadannia sotsialnykh posluh sim'iam, yaki перебувають у складних життєвих обставинах [Practices of providing social services to families in difficult life circumstances]*. Kyiv, Derzh. in.-t. simeinoi ta molodizhnoi polityky, Kyivskiy miskiy tsentr sotsialnykh sluzhb dlia sim'i, ditei ta molodi [in Ukrainian].
7. Kyianytsia, Z.P., Petrochko Zh.V. (2017). *Sotsialna robota z vrazlyvymy sim'iamy ta ditmy [Social work with vulnerable families and children]*. Kyiv : OBNOVA KOMPANI [in Ukrainian].
8. Suiatynova, K. (2014). *Formuvannia o sobystosti dytyny doshkilnoho viku v sim'iakh rozluchenykh batkiv [Forming the personality of a preschool child in the families of divorced parents]*. *Naukovyy Visnyk mnu imeni V.O.Sukhomlyns'koho – Scientific Bulletin of VO Sukhomlinsky*. Retrieved from http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/31_4.pdf [in Ukrainian].
9. Tolstoukhova, S.V., Yaremenko, O.O., Vakulenko, O.V. (2003). *Tekhnolohiia roboty z riznymi katehoriiamy kliientiv tsentriv sotsialnykh sluzhb dlia molodi [Technology of working with different categories of clients of social service centers for youth]*. Kyiv : DTSSM, Derzhavnyi in-t problem sim'i ta molodi [in Ukrainian].
10. Spenser, H. (2013). *Sotsyalnaia statyka: Yzlozhenye sotsyalnykh zakonov, obuslavlyvaiushchykh schaste chelovechestva [Social statics: Exposition of social laws that determine the happiness of mankind]*. Kyiv : Hama-Prynt [with English].